

Original Article

**Explaining the Difficulties of Several Verses from Anvari's Poetry in the Dictionary
*Zobdat al-Favayed***

Yahya Kardgar¹, Ali Soleimani²

1. Introduction

One of the reputable yet lesser-known Persian lexicons is *Zobdat al-Favayed*, which was compiled at the height of lexicography in the Indian subcontinent with the purpose of facilitating the comprehension of classical Persian texts. Containing about twenty thousand entries, this work is not only a lexical dictionary but also an encyclopedic literary resource. The author, in addition to recording words and their meanings, addressed the complexities of classical Persian literature and attempted to make these texts more accessible to non-Iranian readers. Among the various sources utilized by Shir Khan Soor, the *Divan* of Anvari holds a special place. Since Anvari's poetry has long been renowned for its difficulty and complexity in both form and meaning, Shir Khan Soor, in *Zobdat al-Favayed*, devoted significant attention to his verses, either citing them as lexical evidence or offering commentary to elucidate their intricacies. The importance of the present study lies in its examination of the role of Anvari's poetry within this lexicon and in demonstrating how this work contributes both to the understanding of Anvari's verses and to the critical editing of his texts.

---

1. Professor, Department of Persian Language and Literature, Qom University, Qom, Iran; email of the corresponding author: y_kardgar@qom.ac.ir

2. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Lorestan University, Khorramabad, Iran; e-mail: soleimani.a@lu.ac.ir

 <https://orcid.org/0000-0001-8084-4059>

 <https://orcid.org/0000-0001-8047-4692>

 <https://doi.org/10.48308/hlit.2025.240965.1421>

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

2. Literature Review

Due to certain ambiguities in Anvari's poetry, researchers such as Shadi Abadi, Hosseini Farahani, Mohammad Donboli, etc., have historically attempted to write commentaries on his works. In more recent periods, other researchers including Seyyed Jafar Shahidi, Mohammad Reza Shafiei Kadkani, Kamran Zamani, Kamel Ahmadnejad, Rahman Zabihi, and others have also striven to unravel the ambiguities in Anvari's poetry and familiarize audiences with his diction. Furthermore, although numerous articles have been written about Anvari's poetry, they have not extensively addressed the explanation of the difficult verses. Given the relative obscurity of the dictionary *Zobdat al-Favayed* and the fact that Shir Khan Soor has provided explanations for difficult and even disputed verses of Anvari within the definitions of some entries, research on this topic—which can be valuable for the correct understanding of the difficulties in this great poet's works and for correcting errors in the printed editions of his Divan—appears necessary.

3. Methodology

This article is organized using a descriptive, analytical, and comparative method. The primary sources for this research have been the manuscript of *Zobdat al-Favayed* (from the Astan Quds Razavi library and the Kabul manuscript) and reliable printed editions of Anvari's Divan (by Modarres Razavi and Sa'id Nafisi). To examine the explanation of difficulties in several verses of Anvari's poetry within this dictionary, the following steps were taken:

- Verses related to Anvari were extracted from the dictionary and categorized.
- The explanations and commentaries by Shir Khan Soor were compared with the readings found in the manuscripts of Anvari's Divan.
- Differences in readings, potential inaccuracies, or possible innovations were recorded.
- The author's explanations were compared with other commentaries and their scholarly value was assessed.

4. Discussion

An examination of the status of Anvari's poetry in the *Zobdat al-Favayed* dictionary reveals that Shir Khan Soor played a role in understanding Anvari's Divan through several methods:

- **Extracting entries from Anvari's poetry:** Many of the dictionary's idiomatic combinations and proverbial expressions are taken directly from Anvari's Divan. Sometimes the poet is explicitly mentioned, and other times only a hemistich or a combination by him forms the basis of an entry. This indicates a particular attention to Anvari's Divan as one of the primary sources of the dictionary.
- **Explaining difficult verses:** Some of Anvari's verses that were subjects of disagreement or complexity are explained in this dictionary along with commentary or paraphrasing. Explanations of this kind demonstrate Shir Khan's awareness of the linguistic and semantic difficulties in

Anvari's poetry. Although his explanations are sometimes neither complete nor precise, his attention to these very matters is valuable.

- **Rendering verses into fluent prose:** In some instances, Shir Khan expressed Anvari's verses in simple prose to make them easier for non-Iranian enthusiasts of Persian to understand. This practice has an educational aspect and also demonstrates the importance of the dictionary as a literary reference.
- **Attention to transcriptions and variant readings:** Shir Khan Soor sometimes quoted Anvari's verses with transcriptions not found in printed editions or other commentaries. These differences can be of great importance to textual critics, as they indicate his access to different or potentially older manuscripts.
- **Critique and utilization of other commentaries:** In some cases, Shir Khan refers to the opinions of “masters”, which shows his familiarity with other commentaries (likely available in India). This doubles the research significance of his work because his dictionary is not merely a glossary, but also a collection of commentators' statements and critical viewpoints.

5. Conclusion

The *Zobdat al-Favayed* dictionary is not merely a lexical work but also a valuable resource for understanding and interpreting classical Persian texts. The findings of this research show that Shir Khan Soor utilized Anvari's Divan as one of his primary sources and extracted many entries from his poetry. In explaining difficult verses, although sometimes suffering from inadequacies, he made a significant contribution to resolving some of the semantic problems in Anvari's poetry. Furthermore, the paraphrasing of difficult verses into prose is an initiative less commonly seen in standard commentaries and indicates Shir Khan Soor's educational approach for his audience. The different textual readings found in this dictionary can also be useful for the critical editing of Anvari's Divan and can enrich the textual scholarship of this poet's work. Although caution is advised when relying on Shir Khan's explanations due to his use of Indian sources and his geographical-linguistic distance from the native Persian-speaking heartland, the role of this dictionary in unraveling the complexities of Anvari's poetry cannot be overlooked. Therefore, the present research demonstrated that *Zobdat al-Favayed*, alongside the standard commentaries on Anvari's Divan, is a neglected yet valuable resource that can be utilized for both understanding and textually critiquing Anvari's poetry, from both historical and literary perspectives.

Acknowledgments

This Article is based upon research funded by Iran National Science Foundation (INSF) under project No.4037020

Keywords: Anvari's poetry, *Zobdat al-Favayed*, text commentary, Shir Khan Soor, dictionary

دوفصلنامه تاریخ ادبیات

دوره ۱۸، شماره ۲، (پیاپی ۸۹ / ۲) پاییز و زمستان ۱۴۰۴

مقاله علمی - پژوهشی

صفحه ۶۴ تا ۸۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۰۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۱۳

شرح دشواری‌های چند بیت از اشعار انوری در فرهنگ زبده الفواید*

یحیی کاردگر^۱، علی سلیمانی^۲

چکیده

علاقه‌مندی هندیان به زبان فارسی، تشویق شاهان ادب‌نواز هندوستان، گسترش سریع ادبیات فارسی در هند و حکومت برخی از خاندان‌های ایرانی‌نژاد در هند از جمله عواملی بود که موجب شد تا فرهنگ‌های فارسی منتشر شده در هند، بیش از هر منبعی با تکیه بر امهات متون ادب فارسی تدوین شوند و در نتیجه، بخش‌هایی از متون ادب فارسی در ضمن این فرهنگ‌ها مورد بررسی قرار گیرند. از جمله فرهنگ‌های معتبر و گمنام زبان فارسی، فرهنگ زبده الفواید است که با هدف کمک به فهم متون ادب فارسی تألیف شده است. شیرخان شور در این فرهنگ در کنار ضبط لغت‌ها و معانی آنها، به گزارش دشواری‌های شعر فارسی نیز پرداخته است. از آنجا که سهم ابیات دشوار توضیح داده شده از انوری در این فرهنگ برجسته است، در پژوهش حاضر به شیوه‌ای توصیفی، تحلیلی و تطبیقی، به بررسی شرح دشواری‌های چند بیتی از اشعار انوری در این فرهنگ پرداخته شده است. توجه به ضبط ابیات انوری و ارائه نسخه بدل‌های ابیات، برگردان منثور ابیات انوری، توضیح لغات دشوار و گزارش دشواری‌های دیوان انوری، نقد نگاه شارحان اشعار

* این مقاله تحت حمایت مادی «بنیاد ملی علم ایران» (INSF) برگرفته شده از طرح شماره «۴۰۳۷۰۲۰» انجام شده است.

۱. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه قم، قم، ایران (نویسنده مسئول). y_kardgar@qom.ac.ir

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران. Soleimani.a@lu.ac.ir

 <https://orcid.org/0000-0001-8084-4059>

 <https://orcid.org/0000-0001-8047-4692>

 <https://doi.org/10.48308/hlit.2025.240965.1421>

انوری و بهره‌گیری از دیوان انوری به عنوان منبع استخراج مدخل‌ها، از جایگاه شعر انوری در تدوین این فرهنگ حکایت دارد. هرچند پیشگامی شیرخان سُور در شرح اشعار انوری و دوری او از خاستگاه اصلی زبان فارسی و کاربران آن و گاه بی‌دقتی‌های او و منابع مورد استفاده‌اش که غالباً منابع هندی هستند، رعایت جانب احتیاط را در بهره‌گیری از این فرهنگ ضروری می‌نماید اما بدون تردید در گره‌گشایی از مشکلات شعر انوری نمی‌توان از این فرهنگ بی‌نیاز شد.

کلیدواژه‌ها: اشعار انوری، زبده الفواید، شرح متون، شیرخان سور، فرهنگ لغت

۱. مقدمه

فرهنگ زبده الفواید یکی از فرهنگ‌های ارزشمند نیمه دوم قرن دهم (۹۵۵ ق) است که حدود بیست هزار لغت، ترکیب و اصطلاح را توضیح فارسی به فارسی داده است. پژوهشگران این فرهنگ را از جامع‌ترین فرهنگ‌های موجود زبان فارسی دانسته‌اند (گویا، ۱۳۱۲: ۲۳۱) که در اوج رواج فرهنگ‌نویسی در شبه قاره تألیف شده است (عطائی کچوئی، ۱۴۰۳: ۹۸). نویسنده فرهنگ، شیرخان سُور، همان‌گونه که در مقدمه اثر خود اشاره می‌کند، فرزند بَرَمزید سُور (نک: سروانی، ۱۳۸۴: ۱۵۰ و ۱۵۶ و ۱۵۷ و ۱۶۴: الهروی، ۱۳۷۹: ۳۴۳) یکی از صاحب‌منصبان دربار شیرخان سُور (بنیان‌گذار سلسله سُور) است. جد شیرخان (ابراهیم)، همراه با پسر خود «میان حسن» (نام پدر شیرخان)، در عهد دولت سلطان بهلول از افغانستان به هند مهاجرت کردند (نک: سروانی، ۱۳۸۴: ۸). «شیرخان پانزده سال به امارت و امرائی در دیار بنگاله و بهار به سر برد و پنج سال فرمانروائی بلاد هندوستان کرد» (الهروی، ۱۳۷۹: ۳۳۲) و در سال ۹۵۲ هجری درگذشت (همان: ۳۳۲). شیرخان در سال ۹۴۷ هجری، همایون گورکانی را شکست داد و همایون به دربار صفویان پناهنده شد (نک: پژوهش از دانشگاه کمبریج، ۱۳۸۴: ۶۴). پس از شیرخان، شش نفر از فرزندان و خویشاوندان وی به قدرت رسیدند که آخرین آنها عادل شاه سوری (متوفی ۹۶۲ ه) است. بدین ترتیب دوره کوتاه ۲۵ ساله حکومت این سلسله به پایان رسید. این سلسله بعد از مرگ شیرخان سور در سال ۹۵۲ هجری رو به ضعف گرایید و با بازگشت مجدد همایون به قدرت، به بازماندگان این سلسله چندان فرصت ظهور و بروز داده نشد. «چون همایون در کابل شنید که در هندوستان به هر قطری از اقطار افغانی لوی حکومت برافراشت دم استقلال می‌زند - ملوک طوائف شده - نهضت به تسخیر این مملکت عین مصلحت دیده در سنه نهصد و شصت و دو هجری منعم خان را به حکومت و حراست کابل گذاشته به طرف هندوستان نهضت نمود» (طباطبائی، بی‌تا: ۴۲) «و از سر نو اکثر بلاد هندوستان به قبضه تصرف او درآمد» (همان: ۴۳). از آنجا که بَرَمزید سُور پدر نویسنده زبده الفواید به سلسله سُور منسوب بوده، بعید نیست با تسلط همایون بر هندوستان شرح احوال پدر و پسر مورد توجه نویسندگان قرار نگرفته و به همین دلیل اطلاعات چندانی از آنها در منابع موجود نیست.

طبق گفته شیرخان بَرَمزید سور در مقدمه زبده الفواید، وی در جوانی برای تحصیل علم به دهلی رفته و پنج سال در آنجا گذرانده است. در ضمن همین مدت از شعرخوانی و حل ابیات مشکل و قوافی و عروض و صناعات شعرا نیز غافل نبوده و نزد شیخ محمد دهلوی متونی مانند: دیوان حافظ، اسکندرنامه، هفت پیکر و... را مطالعه می‌کرده است (زبده الفواید، نسخه آستان قدس: ب ۲). با اجبار پدر و عمویش، به زادگاهش بازگشته و پس از مدتی به همراه آنها، راهی سفر «أجین و ماندو» می‌شود و در آنجا با علمایی مانند: قاضی ابراهیم ماندوی، ملاعلی احمدآبادی و شیخ احمد آجینی حشر و نشر می‌یابد. قاضی ابراهیم ماندوی که خانه‌اش محفل علما و ادبا بود، با پرسش‌هایی دانش شیرخان را می‌سنجد و او را «خان زاده» خطاب کرده و مسوده‌ای از شرح مخزن الاسرار خود را به او می‌دهد (همان: ب ۳). به پیشنهاد پدر، شیرخان بَرَمزید، از شاگردان قاضی ابراهیم می‌شود اما وی شبانه منزل قاضی را ترک کرده و به «چندیری» و سپس «کالی» رفته و نزد شیخ نظام فارسی ملاعلی، نجوم می‌آموزد (همان: الف ۵). پس از اقامت کوتاه در «کره کهاتم پور» (زادگاه مادرش)، ده سال به سفر در مناطق مختلف پرداخت و به جمع‌آوری شروح متون ادبی و فرهنگ‌نامه‌ها همت گمارد. ملاقات

مجدد با شیخ محمد دهلوی در دهلی که مشغول نسخه‌برداری از فرهنگ‌نامه شهاب‌الدین کرمانی بود، او را به فرهنگ‌نویسی علاقه‌مند کرد اما خبر مرگ پدرش او را به «آگره» که احتمالاً زادگاهش است، کشاند. غم از دست دادن پدر بر روحیات وی تأثیر گذاشت و او را به انزوا و امور معنوی سوق داد. شیرخان در همین ایام با مشاهده مشکل دیگران در درک متون کهن همچون: دیوان خاقانی، نظامی، انوری و... و با داشتن سی فرهنگ لغت و چندین شرح، اقدام به تألیف زبده الفواید در سال ۹۵۵ قمری کرد (همان: برگ الف ۶). نبی هادی می‌نویسد شیرخان «از دانشمندان افغانی تبار بود که در دوران شیرشاه (و: ۱۵۴۵/۹۵۲) و فرزندش اسلام شاه (و: ۱۵۵۲/۹۶۰) زندگی می‌کرد و در دستگاه طبقه حاکم افغان‌ها دارای مقام ممتازی بوده است. وی برخلاف خویشاوندانش که جنگجوی حرفه‌ای بودن را افتخار می‌دانستند، زندگی خود را وقف مطالعه و تحقیق کرد و مبلغ زیادی را صرف جمع‌آوری کتابخانه‌ای عظیم کرد که کمک مؤثری برای او در تنظیم فرهنگ‌ها بود» (هادی، ۱۳۹۰: ۳۱۶). با توجه به این که نویسنده در مقدمه اثرش از سفرش در آغاز جوانی می‌گوید و مدت این سفر هم حدود پانزده سال بوده، می‌توان حدس زد که در موقع تدوین این فرهنگ ۴۵ تا ۵۵ سال از عمر نویسنده می‌گذشته است. لذا، با توجه به این که تاریخ تألیف فرهنگ را ۹۵۵ قمری ذکر می‌کند، می‌توان سال‌های ۹۰۰ تا ۹۱۰ قمری را سال تولد او دانست.

همان‌گونه که اشاره شد، نویسنده علت تألیف کتاب را دست‌گیری از دوست‌داران متون ادب فارسی در فهم و درک درست این متون ذکر می‌کند و در تبیین فایده فرهنگش می‌نویسد: «آن است که بعضی ابیات مشکله از هر کتاب چه از تألیف سلف و چه تصنیف خلف به قدر استطاعت فهم خود درآورده شد و در ضمن اصطلاح و تقریر استادان آنچه مسموع شده و در نظر درآمده، نوشته تا بر قاری آسان گردد و در غوامض آن درنماند و این خاصه همین فرهنگ است» (زبده الفواید، نسخه آستان قدس: ب ۸). در راستای همین فایده است که شهریار نقوی این فرهنگ را جزو فرهنگ‌های شعری یاد کرده و معتقد است که «حاوی لغات و اصطلاحاتی است که بیشتر مورد احتیاج شعراء و علاقمندان به شعر واقع می‌شود» (نقوی، ۱۳۴۱: ۷۵). شیرخان در نگارش فرهنگ خود از سی منبع همچون: فرهنگ فخر قوأس، لسان الشعراء، زفان گويا، فرهنگ اسدی طوسی، دستور الافاضل، ادات الفضلا، شرفنامه، مؤید الفضلا، تاج اسامی، فرهنگ نصیر طوسی، قنیه الطالبین، فرهنگ شمس دبیر، سراج و... بهره گرفته که برخی از این منابع امروزه چاپ شده‌اند و برخی دیگر ناشناخته و هنوز چاپ نشده‌اند (نک: کاردگر و سلیمانی، ۱۴۰۱: ۹-۱۱).

این ضرورت یعنی تألیف فرهنگ لغت بر مبنای متون ادب فارسی برای کسانی که زبان فارسی زبان دوم آنها بوده، از همان آغازین دوره‌های فرهنگ‌نویسی برجسته بوده است؛ چنان‌که درباره نخستین فرهنگ بر جای مانده در زبان فارسی یعنی لغت فرس اسدی طوسی نیز به این نکته تصریح شده است (نک: صادقی، ۱۴۰۰: ۲۸). این ویژگی در مورد زبده الفواید برجسته‌تر است؛ چراکه این کتاب، یادگار دورانی است که فارسی‌نویسی در کنار هندی‌نویسی در امور دیوانی رایج بوده است (نک: نقوی، ۱۳۴۱: ۱۲ و ۱۴-۱۵ و ۱۹-۲۰؛ صفا، ۱۳۷۱، ج ۱/۵: ۴۶-۴۹؛ موريسن و همکاران، ۱۳۸۰: ۳۸۵). چنان‌که در مورد شیرخان سور، نوشته‌اند: «قانون تحصیل زر از رعیت و آبادانی مملکت چنان قرار یافته بود که در هر پرگنه^۱ یک شقدار^۲ و یک امین و یک فوطه‌دار^۳ و یک کارکن^۴ هندوی‌نویس و دوم کارکن فارسی‌نویس تعیین نموده بود» (سروانی، ۱۳۸۴: ۲۱۰). طبیعی است در چنین فضایی، نگارش فرهنگ لغت با هدف گره‌گشایی از دشواری‌های امهات متون فارسی، مورد توجه قرار گیرد. در این میان، توجه به اشعار انوری و شرح دشواری‌های دیوان او جایگاه ویژه‌ای دارد؛ چراکه دیوان انوری از گذشته‌های دور محور بحث شارحان بوده و شرح‌های متعددی بر آن نگاشته‌اند (نک: شهیدی، ۱۳۶۴: ۵۷۴). قدیمی‌ترین شارح دیوان انوری، شادی آبادی است که ایام حیات او (نیمه دوم قرن نهم و اوایل قرن دهم) نزدیک به ایام حیات شیرخان سور است. به همین دلیل شرح اشعار انوری در فرهنگ زبده الفواید را می‌توان از شرح‌های آغازین دیوان انوری دانست و بهره‌های فراوانی از آن برد؛ همچون: ۱. شناخت مختصر از جایگاه انوری در میان فارسی‌زبانان هند در قرن دهم؛ ۲. آگاهی از نوع شرح‌نویسی ادبا و منتقدان هندی قرن دهم بر

متون ادب فارسی؛ ۳. کمک گرفتن از توضیحات نویسنده در اصلاح برخی از ابیات انوری؛ ۴. گره‌گشایی از برخی دشواری‌های شعر انوری. البته باید بدین نکته نیز اشاره کرد که برخی از توضیحات شیرخان، کمک چندانی به فهم برخی از ابیات دشوار نکرده و ابهام آن‌ها همچنان باقی است.

۱-۱. مسئله و روش پژوهش

فرهنگ‌های لغت، همان‌گونه که از نام آنها پیداست، منبعی برای دریافت معنای لغت‌های یک زبان هستند؛ اما دقت در فرهنگ‌های منتشر شده در زبان فارسی به‌ویژه فرهنگ‌های فارسی که در شبه‌قاره هند منتشر شده‌اند، نشان می‌دهد که در کنار ضبط لغت‌های زبان فارسی و ذکر معانی آنها، توجه به متون ادب فارسی و گره‌گشایی از دشواری‌های آنها نیز برجسته است. بنابراین، بررسی این فرهنگ‌ها از این منظر و تحلیل نوع نگاه آنها در گره‌گشایی از متون ادب فارسی نه تنها در درک درست متون، حل دشواری‌های آنها و دستیابی به ضبط درست بخش‌هایی از این آثار راه‌گشا هستند، بلکه جایگاه ادب فارسی را در سرزمین‌های دیگر آشکار می‌سازد. به گونه‌ای که می‌توان در بررسی نوع نگاه نویسندگان این فرهنگ‌ها به متون ادب فارسی، نقاط قوت و ضعف این متون را در پیوند با ملیت‌های دیگر دریافت و در عرضه آثار ادبی به ملت‌های دیگر، به گونه‌ای عمل کرد که قدرت نفوذ آنها را دو چندان کند.

طبق شمارش نویسندگان، در فرهنگ زبدة الفوائد و در خلال ضبط لغت‌ها و معانی آنها، تقریباً به ۱۱۷۰ بیت اشاره شده که از آن جمله می‌توان به: «اسکندرنامه ۱۷۵ بیت»، «بوستان ۱۵۶ بیت»، «مخزن الاسرار ۱۳۰ بیت»، «حافظ ۸۲ بیت»، «خاقانی ۶۲ بیت»، «گلستان ۵۸ بیت»، «انوری ۴۶ بیت»، «منصور شیرازی ۲۵ بیت»، «یوسف و زلیخا ۲۰ بیت»، «هفت پیکر ۱۹ بیت»، «شاهنامه ۱۷ بیت»، «قران السعدین ۱۴ بیت»، «سلمان ساوجی ۱۳ بیت» و... اشاره کرد. به جز ۲۰۹ بیت که شیرخان سور به نام شاعران آن اشاره نکرده، در موارد دیگر نویسنده به صورت مستقیم نام شاعران را آورده و گاه به شرح و توضیح ابیات دشوار این شاعران پرداخته و گاه نیز از آن اشعار برای استشهداد در مدخل‌های واژگانی خود استفاده کرده است. نظر به توجه شیرخان سور به رفع مشکلات ابیات شاعران در فرهنگ خود، این مقاله در شیوه‌ای توصیفی، تحلیلی و تطبیقی (تطبیق بین شرح‌ها و نسخه‌های چاپ شده دیوان انوری) و با تمرکز بر روی تعدادی از اشعار شرح‌شده از دیوان انوری در این فرهنگ، در پی پاسخ به این پرسش‌هاست: ۱. جایگاه فرهنگ زبدة الفوائد در حل دشواری‌های ابیات انوری و دستیابی به ضبط درست اشعار او چگونه است؟ ۲. نقاط قوت و ضعف شرح اشعار انوری در فرهنگ زبدة الفوائد کدام‌اند؟

۱-۲. پیشینه پژوهش

از قدیم الایام به دلیل وجود پاره‌ای از ابهامات در اشعار انوری، محققان درصدد نگارش شرح‌هایی بر اشعار انوری برآمدند که شرح مشکلات دیوان انوری از محمدبن داود شادی‌آبادی (۱۴۰۰)، شرح مشکلات دیوان انوری از ابوالحسن حسینی فراهانی (۱۳۴۰)، شرح دیوان انوری از محمدبن عبدالرزاق دنبلی (۱۲۴۰ هـ.ق) و جواهر الاسرار، شرح اشعار مشکله شعرای متقدم مانند عنصری و انوری و ابوالفرج رونی و غیره از حمزه بن علی آذری اسفراینی (۱۰۵۷ هـ.ق) از این موارد است. در دوره‌های اخیر نیز تعداد دیگری از محققان همچون: شهیدی در شرح لغات و مشکلات دیوان انوری (۱۳۶۴)، شفیعی کدکنی در مغلّس کیمیا فروش (۱۳۹۴)، کامران زمانی در هم کاسه هیج (۱۳۹۲)، کامل احمدنژاد در سلیمان سخن (۱۳۹۸)، رحمان ذبیحی در شکر ریز شعر (۱۴۰۳)، محمدعلی سلیمی در شرح مشکلات دیوان انوری و خاقانی (۱۳۹۶) و... تلاش کردند تا ابهامات اشعار انوری را گشوده و مخاطبان را با کلام وی آشنا سازند. در کنار این تلاش‌ها، گرچه مقالات متعددی نیز درباره اشعار انوری نوشته شده اما در بیشتر این مقالات جنبه‌های زبانی، فکری، زیبایی‌شناختی و نقدی اشعار این شاعر بررسی شده و چندان به شرح دشواری‌های ابیات وی پرداخته نشده است. با توجه به ناشناخته بودن فرهنگ زبدة الفوائد و اینکه شیرخان سور در تعریف برخی از مداخل فرهنگ خود به شرح و توضیح ابیات دشوار و حتی مورد اختلاف

انوری پرداخته، پژوهش در این موضوع که می‌تواند در فهم صحیح دشواری‌های اشعار این شاعر بزرگ و نیز تصحیح اغلاط دیوان چایی وی ارزشمند باشد، ضروری است. لذا این مقاله در نوع خود جدید است و پیشینه‌ای از این حیث ندارد.

۲. بحث

از آن‌جا که شعر انوری از چند منظر گوناگون، مورد توجه نویسندگان فرهنگ زبده الفواید قرار گرفته، در ادامه پژوهش، در چند عنوان جداگانه، جایگاه شعر انوری در این فرهنگ مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲-۱. اشعار انوری منبع استخراج مدخل‌ها

بدون تردید، امهات متون ادب فارسی، یکی از مهم‌ترین منابع استخراج مدخل‌های فرهنگ لغات به شمار می‌آیند. این ویژگی در فرهنگ‌های آغازین زبان فارسی، برجسته‌تر است و هرچه از دوره‌های آغازین فرهنگ‌نویسی فاصله می‌گیریم، منابع جدیدی چون بهره‌گیری از لغت‌نامه‌های پیشین و بهره‌گیری از لغات و اصطلاحات رایج در میان کاربران زبان، به منابع نخستین اضافه می‌شود. فرهنگ زبده الفواید در میانه‌های ادوار فرهنگ‌نویسی فارسی قرار دارد و با دقت در تقسیم‌بندی ادوار فرهنگ‌نویسی در هند و پاکستان (نک: نقوی، ۱۳۴۱: ۱۷)، می‌توان آن را یادگار سرآغاز شکوه فرهنگ‌نویسی در عصر گورکانیان دانست و با توجه به مستندات موجود و بر مبنای کتاب فرهنگ‌نویسی فارسی در هند و پاکستان از شهریار نقوی و فرهنگ‌های فارسی علی‌اشرف صادقی (۱۴۰۰) و مقاله «فرهنگ‌نویسی در شبه قاره هند از ابتدا تا قرن ۱۰ هجری» از علی‌اشرف صادقی (۱۳۹۳)، ظاهراً این فرهنگ، چهاردهمین فرهنگ موجود در زبان فارسی است. در کتاب و مقاله علی‌اشرف صادقی از فرهنگ زبده الفواید یاد نشده اما با تأمل در فرهنگ‌هایی که معرفی کرده، می‌توان فرهنگ زبده الفواید را چهاردهمین فرهنگ موجود فارسی دانست. از آنجاکه این فرهنگ در عصر صفویان و گورکانیان تألیف شده و ادبیات این دوره نیز پیوندی آشکار با زبان محاوره دارد (نک: صفا، ۱۳۷۱، ج ۱/۵: ۴۳۶-۴۳۸؛ شفیع‌کدکنی، ۱۳۸۵: ۱۵۸ و ۱۹۴؛ فتوحی، ۱۳۸۵: ۱۶۵-۱۶۶) می‌توان گفت که شیرخان سور در تألیف فرهنگ خود، از هر سه منبع برجسته تأمین لغت یعنی «متون ادب فارسی و عربی» (توضیح آیات قرآن به عنوان مدخل، ابیات و امثال و حکم عربی و غالب ابیات عربی متون ادب فارسی همچون دیوان حافظ و به‌ویژه دیوان جامی)، «فرهنگ‌های پیشین فارسی و عربی» و «محواره فارسی‌زبانان» بهره گرفته است. بهره‌گیری از منابع متنوع در استخراج مدخل‌ها در لغت‌نامه‌هایی که در هند تدوین شده‌اند، برجسته‌تر است (نک: شادی‌آبادی، ۱۴۰۰: ۲۴). در کنار این موارد با توجه به ویژگی‌های فرهنگی هند در عصر تألیف فرهنگ، توجه به لغات هندی، سنسکریت، ترکی نیز بر دامنه لغات این فرهنگ افزوده است. همچنین با توجه به این بخش از مقدمه فرهنگ: «بسیار درین موجز ابیات مخزن اسرار و دیوان خاقانی و انوری و بوستان اشهاد لغات آورده شده است و از دیوان خواجه حافظ نیز بعضی ابیات جهت اشهاد ایراد نموده» (زبده الفواید، نسخه آستان قدس: الف ۹)، می‌توان دریافت که دیوان انوری یکی از مهم‌ترین منابع استخراج مدخل‌های این فرهنگ بوده است و البته این نکته از اقبال فارسی‌گویان و فارسی‌نویسان شبه قاره هند در قرن دهم به شعر انوری نیز حکایت می‌کند (نک: شادی‌آبادی، ۱۴۰۰: ۹۲؛ نقوی، ۱۳۴۱: ۸؛ فتوحی، ۱۳۸۵: ۱۶۸-۱۶۵). همین اقبال است که شادی‌آبادی را به شرح دیوان انوری متمایل می‌کند و یقیناً چنین اقبالی در بهره‌گیری شیرخان سور از دیوان انوری نیز تأثیرگذار است. دل بستگی به انوری حتی در توضیح برخی از واژگان این فرهنگ به چشم می‌خورد. مثلاً نویسندگان در توضیح مدخل «خاوران» می‌نویسد: «نام ولایتی است در سرحد خاور و نام قصبه‌ای است در سر بسطام که حکیم اوحدالدین انوری از آنجاست و نام دشتی و به معنی خاور نیز آید» (زبده الفواید، نسخه آستان قدس: ب ۱۲۹) و در برخی مدخل‌ها تأکید دارد که مدخل، محض استعمال انوری است: «پاراسپند؛ همان اسپندیار پسر گشتاسب شاه و این محض استعمال انوری است» (همان: الف ۵۱۸) و حتی برخی از امثال عربی را بر پایه شعر انوری توضیح می‌دهد (نک: همان: الف ۱۳).

در کنار مواردی که نویسنده به نام انوری تصریح دارد، در برخی از مدخل‌ها که البته تعداد آن نیز کم نیست، مصراع یا ترکیبی از بیت انوری، اساس‌گزینش مدخل است؛ مانند مدخل «مرگ پای برادر شکست» که شیرخان در توضیح آن می‌نویسد: «یعنی خواب نمی‌آید و خواب نیست یعنی برادر مرگ خواب‌ست بحکم النوم اخ الموت» (همان: الف ۴۱۰). این مدخل زبده الفواید، از این بیت انوری گرفته شده است:

مرگ ز بآس تو کرد آنچه به چشم ستم
در شد و چون دست یافت پای برادر شکست
(انوری، ۱۳۷۲، ج ۱: ۹۱)

در شرح دنبلی، بیت به گونه‌ای ضبط شده که از نظر معنایی دقیق‌تر است:

مرگ ز بآس تو گر زانکه به چشم ستم
در شد و چون دست یافت پای برادر شکست
(دنبلی، ۱۳۴۰: ۶۲)

شهیدی در توضیح بیت می‌نویسد: «برادر مرگ: خواب. اشاره است به مثل معروف (خواب برادر مرگ است). پای شکستن: لنگ کردن. در یک جا ساکن کردن، چنانکه حرکت نتواند کرد (از بیم تو ستم برای همیشه به خواب مرگ فرو رفت)» (شهیدی، ۱۳۶۴: ۱۹۴). لذا از این فرهنگ می‌توان به عنوان منبعی در حل دشواری‌های دیوان انوری بهره گرفت. نمونه دیگر موارد زیر است:

— «تیره شد آب ستم؛ به اضافت با ای ظلم برفتاد و نماند» (زبده الفواید، نسخه آستان قدس: الف ۷۶). این ترکیب کنایی از شعر انوری گرفته شده اما شیرخان به آن اشاره‌ای نکرده است:

ای ز پاس تو تیره آب ستم
وز شکوه تو نان حادثه خام
(انوری، ۱۳۷۲، ج ۱: ۳۱۷)

— «تار سپهر با پود است؛ یعنی سپهر قائم است» (زبده الفواید، نسخه آستان قدس: الف ۶۹). این ترکیب نیز از شعر انوری است:

ز قدر اوست که تار سپهر با پود است
ز عدل اوست که خار زمانه با خرماست
(انوری، ۱۳۷۲، ج ۱: ۴۲)

— «لوح داغ تو شانه دد و دام؛ یعنی درندگان و نادرندگان مسخر و مطیع تو هستند» (زبده الفواید، نسخه آستان قدس: ب ۳۹۸). این مدخل هم برگرفته از شعر انوری است:

زیر طوق تو گردون شب و روز
لوح داغ تو شانه دد و دام
(انوری، ۱۳۷۲، ج ۱: ۳۱۷)

— «نه تند عیسی بر تن او تاب و توان را؛ یعنی عیسی^۴ او را زنده نتواند کرد» (زبده الفواید، نسخه آستان قدس: ب ۴۶۲). مصراع است از انوری که ضبط آن با ضبط مدرس تفاوت دارد:

آن را که تب لرزهٔ حرب تو بگیرد عیسی تند بر تن او تار توان را
(انوری، ۱۳۷۲، ج ۱: ۱۰)

— «نشناسند از هم نه نگون را و ستانرا؛ یعنی در معرکه مضاف از زلزلهٔ حمله چنان خاک در جنبش آید که هیچ کس نشناسد که کدام استاده است یا کدام افتاده یا کدام مرده و کدام زنده» (زبدهٔ الفواید، نسخهٔ آستان قدس: ب ۴۶۲). این مدخل هم برگرفته از شعر انوری است:

وز زلزلهٔ حمله چنان خاک بجنبد کز هم نشناسند نگون را و ستان را
(انوری، ۱۳۷۲، ج ۱: ۱۱)

نمونه‌هایی از این دست، در زبدهٔ الفواید به اندازه‌ای است که می‌توان با استخراج آنها بخشی از مشکلات اشعار انوری را حل کرد. متأسفانه در این موارد، نویسنده به منبع استخراج مدخل که همان بیت انوری است، اشاره‌ای نکرده است. از این رو، در یک بررسی دقیق، می‌توان موارد بسیاری یافت که سرچشمه استخراج مدخل دیوان انوری بوده است.

۲-۲. شرح برخی ابیات دشوار دیوان انوری

شرح کامل برخی از ابیات دشوار انوری با توجه به نظر شارحان و توجه به اختلاف در ضبط ابیات، یکی دیگر از شیوه‌های توجه به شعر انوری است که در ادامه به نمونه‌هایی اشاره می‌شود:

— «نون نکری؛ لفظ مرکب. نون ترجمهٔ نفی که در فارسی نه می‌آید و قیل نون که به معنی استفهام انکار آید و به معنی نکره نیز آید.

انوری

ز غایت کرم اندر کلام تو نون نیست در اعتقاد تو ضدی ست نون نکری را

یعنی در نهایت کرم و احسان ممدوح، در گفتارش، نه، که نفی است، نمی‌گذرد و اگر می‌گذرد پس آن نه، ضد نون نافیه است ای نفی به معنی مثبت می‌شود و در بعضی نسخه، چنین است که ز غایت کرم اندر کلام تو نی نیست / در اعتقاد تو ضدی ست نون نکری را یعنی از غایت کرم در کلام تو ای ممدوح، لفظ نی نمی‌گذرد مگر در اعتقاد تو، نون، ضد یا است که هر دو جمع نگردند که ضدان لایجتماعان. پس حاصل آن است که در کلام ممدوح، لفظ نی، به حصول نینجامد و این مشکل می‌شود چرا که، نه، مطلق نون از برای نفی است نه لفظ نی فافهم و نکری بفتح یکم و کسر دوم و یای مشدد، به معنی شاعر و شخص منکر آمده پس اینجا احتمال نون و لفظ نکری هم دارد که ضد و منکر کرم ممدوح است و لفظ کری می‌ماند تأمل» (زبدهٔ الفواید، نسخهٔ آستان قدس: ب ۴۸۷).

ضبط بیت فوق، در نسخهٔ کابل، این گونه است:

«ز غایت کرم اندر کلام تو نی نیست در اعتقاد تو ضدی ست نون نکری را
(زبدهٔ الفواید، نسخهٔ دانشگاه کابل: ب ۴۵۴)

این بیت، در اولین قصیدهٔ دیوان انوری آمده و ضبط آن در چاپ مدرس رضوی این گونه است:

ز غایت کرم اندر کلام تو نی نیست
در اعتقاد تو ضد است نون مگر بی را
(انوری، ۱۳۷۲، ج ۱: ۲)

شهیدی، در شرح مشکلات می‌نویسد: «چنین است در مینو^۶ «و در افش^۷، مصراع دوم» «در اعتقاد تو ضد است نون مگر بی را» متأخران، بیت را تغییر داده و نیز بیتی دیگر بر آن افزوده‌اند:

ز غایت کرم اندر کلام تو نی نیست
به هیچ لفظ تو نون هم به بی نه پیوندد
در اعتقاد تو ضد است نون مگر بی را
وجود نیست مگر در ضمیر تو نی را

ظاهراً بیت دوم الحاقی است؛ چه در نسخه‌های قدیم دیده نمی‌شود. (شاید در اعتقاد تو (ن) و (ی) ضد یکدیگرند و با یکدیگر جمع نمی‌شوند. بدین جهت تو در پاسخ هیچ پرسش (نی) = (نه) نمی‌گویی)» (شهیدی، ۱۳۶۴: ۸۸). توضیحات شهیدی نشان می‌دهد که بیت، دشواری‌هایی در ضبط و معنی دارد. در شرح فراهانی در مورد بیت آمده:

ز غایت کرم اندر کلام تو نی نیست
به هیچ لفظ تو نون هم به بی نیوندد
وجود نیست مگر در ضمیر تو نی را
به اعتقاد تو ضد است مگر بی را

جمهور بر آن اند که یکی از این دو بیت، بدل از دیگری ست. چرا که مآل هر دو یکی ست و جمع میان ایشان از ناسخ است اما خلاف واقع است. چه مآل بیت اول آن است که مگر در ضمیر تو نی نیست که هرگز در کلام تو نی نیست و همیشه در جواب سائل نعم می‌گویی و مآل ثانی این است که مگر نون را و یاء را ضدین می‌دانی که هرگز جمع میان ایشان نمی‌کنی. یعنی نه همین در کلام تو کلمه نی که مفاد آن رد سؤال است نیست. بلکه این لفظ و اگرچه این معنی نداشته باشد در هیچ یک از کلمات تو نیست؛ مثلاً هرگز متکلم به نیشابور نمی‌شوی به واسطه آنکه نی جزو اوست با وجود آنکه این نه آن کلمه است که تکلم به او منافی کرم باشد» (حسینی فراهانی، ۱۳۴۰: ۴۵). دنبلی درباره بیت می‌نویسد: «ز غایت کرم اندر کلام تو نی نیست / در اعتقاد تو ضد است نون مگر بی را، یعنی از غایت کرم و نهایت بخشش و جود در کلام تو لفظ نی و نیست نمی‌باشد در اعتقاد و در رای تو مگر ضد و دشمن است لفظ نون، لفظ نی را که در کلام نمی‌باشد و نمی‌آری و ذکر نمی‌کنی و این شعر است بر نهایت کرم ممدوح که به هیچ چیز در عالم و به هیچ سؤال، نی و نیست نمی‌گوید بلکه مذکور او ایما در زبان و کلام او هست و می‌دهم است (دنبلی، ۱۳۴۰: ۲۷).

ظاهراً ضبط بیت در مدرس درست است. اما طرح این بیت در زبده الفوائد، نشان می‌دهد که نویسنده فرهنگ، به خوبی از دشواری‌های دیوان انوری آگاه بوده و بیتی را مطرح کرده که از دیرباز، محل اختلاف شارحان دیوان او بوده است.

یا در مورد بیت دیگری می‌خوانیم: «پوستین به گازر؛ یکم فارسی، لفظ مرکب به معنی آرایش و شویانیدن جامه کذا فی اصطلاح اسدی و نصیر طوسی انوری

من روبه پوستین به گازر و این گرسنه شرزه تیز چنگ است

بدان که این بیت، یکی از امهات مشکلات است. یعنی من عاجز در پی آراستن خود یا من در پی حيله و مکر پوستین برای شستن داده‌ام و زمانه که مانند شیر شربه، گرسنه است به گرفتن من ای به هلاک من، چنگال تیز کرده است. یا موت به قصد من است و من غافلم و در بعضی فرهنگ، پوستین به گازر، لباس آمده فافهم» (زبده الفوائد، نسخه آستان قدس: ب ۵۲).

شهیدی در توضیح این بیت و ترکیب کنایی آن، با ذکر شواهدی از سنایی و امیر معزی، توضیحات نسبتاً مفصلاً دارد و نشان می‌دهد که بیت، محور بحث شارحان بوده است: «پوستین به گازر: در لغت‌نامه به نقل از برهان قاطع به معنی بدگو و عیب‌جو آمده و نیز باستاند بیت انوری، بی آلت دفاع معنی شده است. سنائی چند بار این ترکیب را به کار برده است و از موارد استعمال به‌خوبی معلوم می‌شود که مقصود هوی و هوس را کشتن، خودی را رها کردن و نظائر آن مقصود است و قدر جامع در استعاره تباهی و نابودی است؛ چه پوستین را اگر شست‌وشو کنند فاسد شود و از میان برود:

گرت باید که سست گردد زه اولاً پوستین به گازر ده...

در بیت مورد بحث و نیز در بیت‌های زیر از انوری (پوستین به گازر) به معنی گرفتار مبتلا است:

از غم صدف دو دیده پر در دارم وز حادثه پوستین به گازر دارم (انوری) ...

در بیت زیر از معزی، پوستین به گازر دادن به معنی خطا کردن، سهو کردن (دچار لغزش شدن) و مانند آن است:

کی شود غره بگفتار مخالف چون توئی مرد دانا کی دهد هرگز به گازر پوستین (معزی)
(شهیدی، ۱۳۶۴: ۲۰۲)

در شرح فراهانی ترکیب پوستین به گازر، فقط به معنای «عریان و برهنه» آمده است (حسینی فراهانی، ۱۳۴۰: ۱۰۰). در امثال و حکم، دهخدا نیز «پوستین به گازر دادن» را «به هلاک و تباهی و تلف دادن» (دهخدا، ۱۳۶۳، ج ۱: ۵۱۵) معنی کرده و بیت انوری را نیز به‌عنوان شاهد آورده است. در لغت‌نامه نیز می‌توان دید که «پوستین به گازر دادن» به معنای «کار به غیر اهل آن گذاردن» آورده شده است (دهخدا: ذیل مدخل).

دقت در توضیحات، شواهد و بیت انوری نشان می‌دهد که ترکیب پوستین به گازر دادن با توجه به نهاد و فاعل آن و با توجه به مضاف‌الیهی که برای پوستین می‌آید، معانی متفاوتی پیدا می‌کند. پوستین در پیوند با روباه، بدین معنی است که پوستین روباه یکی از گونه‌هایی بود که بشر از دیرباز از آن به عنوان پوشش گرم استفاده می‌کرده است؛ بنابراین ساختن پوشش گرم برای انسان، مستلزم آن است که پوست از روباه کنده شود و این نکته برابر است با مرگ و نیستی روباه. در بیت انوری، شاعر به روباه‌ی تشبیه شده که پوستین به گازر داده یعنی پوستین به گازر، قیدی برای مشبه‌به یعنی روباه است. با این نگاه، معنی مصراع آن است که من مانند روباه‌ی هلاک شده‌ام که از پوست او، پوستینی دوخته‌اند و آن پوستین را برای شست‌وشو به گازر داده‌اند و معنی بیت چنین است که من مرده‌ای بی دفاعم؛ در حالی که روزگار یا زمانه گرسنه، برای من چنگال تیز کرده است. در شواهد دیگر، «پوستین» در معنای استعاری ظاهر جسمانی، با مضاف‌الیه «امل»، یعنی ترک آرزو، روحی که باید جلا داده شود، بی‌دفاعی و سرانجام این که از برخی شواهد همانند بیت معزی چنین برداشت می‌شود که برای حفظ پوستین و نطافت آن، راه دیگری غیر از شست و شو وجود داشته و به همین دلیل، معزی، پوستین به گازر دادن را، کار عاقلانه‌ای نمی‌داند؛ غیبت کردن و سرانجام لباس گرم، معنای ای است که در ترکیب‌هایی با مرکزیت پوستین، به دست می‌آید. پوستین

و ترکیب‌هایی که با مرکزیت آن، شکل گرفته نیازمند پژوهشی مستقل است. دهخدا در ذیل «پوستین کردن» می‌نویسد: «و در دو بیت ذیل سنایی و انوری معنی پوستین کردن و سوخته پوستین را ندانستم:

انان فسرده‌اند که‌شان پوستین کنی
ما را ز غم چو سوخته پوستین مکن / سنایی
منکر مشو از آنکه تو در پوست نیستی
کآزادگان بخیره ترا پوستین کنند / انوری
(دهخدا: ذیل «پوستین کردن»)

همه این توضیحات، نشان می‌دهد که نویسنده زبده الفواید به خوبی به دشواری معنای این ترکیب پی برده است. اگرچه توضیحات او، ابهام این ترکیب را در شعر انوری برطرف نکرده اما توجه مخاطب را به این ترکیب برانگیخته است. این موضوع البته موضوعی درخور توجه است.

۲-۳. برگرداندن برخی از ابیات انوری به نثر روان

علاوه بر شرح ابیات دشوار، شیرخان سُر برخی ابیات دیگر انوری را به نثر روان برگردانده است؛ به عنوان مثال در توضیح مدخل «شالهنگ» نوشته: «با لام موقوف و کاف فارسی در فرهنگ نصیر طوسی به معنی رنج و محنت دیده شده گفته و صاحب ادات و شرفنامه و مواید الفواید به معنی گروگان گفته ای گرو بردن و شرط بستن و قیل خانه و زمین گرو کردن. اینجا همین معنی مناسب هست. اما اگر معنی اقطاع خانه مراد دارند چرا که در لغت، معنی اقطاع ملک و میراث و انعام دادن زمین است و در فرهنگ نام‌های دیگر، شالهنگ را زبان پهلوی تصحیح نموده که نام اهرمن و ابلیس است. پس درین بیت حکیم انوری

در کوی هنر مباحش کان کوی   اقطاع قدیم شالهنگ است

همین معنی راست و درست می‌آید یعنی در کوی هنر مباحش ای هنر میاموز چرا که آن خانه، ملک قدیم ابلیس است و علم و هنر، خاصه و نصیب اوست که معلم ملکوت بود آخر از غرور آن رانده گشت و به عذاب ابدی گرفتار ماند و نیز اکثر آلات و ادوات دنیایوی وضع کرده اوست و معنی رنج و محنت نیز راست به راست است فافهم و از امیر اوحدالدین استماع است که شالهنگ به زبان بلخ، زمینی را گویند که درو هرچه کارند، بر خوب ندهد و به معنی ضمان نیز آمده است» (زبده الفواید، نسخه آستان قدس: ب ۲۲۹).

بیت فوق، در چاپ مدرس رضوی دیوان انوری (۱۳۷۲، ج ۱: ۷۳)، با همین ضبط آمده است. در شرح فراهانی، در توضیح شالهنگ آمده: «به شین معجمه به وزن بادرنگ، گروگان یعنی مرهون. اقطاع قدیم شالهنگ یعنی ملکی که از قدیم الایام در گرو مانده باشد و نفع او به صاحب عاید نشود» (حسینی فراهانی، ۱۳۴۰: ۱۰۰). در لغت‌نامه، معانی گرو، گروگان، مکر، سرکشی، زیادتی و ستم برای آن ذکر شده و در این بیت انوری به معنای «گرو» و آن به عربی رهن خوانند» (دهخدا: ذیل «شالهنگ») آمده اما معنای ابلیس و اهرمن برای آن نیامده است. شهیدی در توضیح «شالهنگ» بعد از نقل معانی فرهنگ‌ها یعنی رهن، گرو، گروگان، مکر و حيله و فریب، می‌نویسد: «و حق این است که شالهنگ در این بیت‌ها در هیچ یک از معانی نوشته شده ظهور تمام ندارد بلکه در معنی جور، ستم، تحکم ظاهرتر است و بیت انوری در این معنی ظهور بیشتر دارد» (شهیدی، ۱۳۶۴: ۱۹۹). دنبلی درباره بیت می‌نویسد: «در منزل هنر و گرد آن مگرد که آن منزل دایمی و تیول صاحب حيله و فریب است. یعنی صاحب حيله و فریب، نصیب اهل هنر را می‌خورند. شالهنگ به فتح ثالث و ها و بر وزن پالهنگ به معنی گرو و گروگان باشد و آن را به عربی رهن و مرهون خوانند و به معنی اشتلم یعنی از خود

گوینده و زیادتی و سرکشی و نافرمانی هم آمده و مکر و حيله و فریب را نیز گویند و یا به کوی هنر(?) مگرد که آن تیول قدیم بنده است که بی‌هنران نصیب مرا می‌خورند» (دنبلی، ۱۳۴۰: ۸۲).

علاوه بر مدخل «شالهنگ»، شیرخان سور در توضیح مدخل «ناخن پلنگ» نیز می‌نویسد: «لفظ مرکب، پنجه پلنگ و در فرهنگ نصیر طوسی زخم پلنگ گفته و در فرهنگ اسدی بمعنی محنت و شلق روزگار مراد داشته انوری

در پنجه موش خانه من زین است که ناخن پلنگ است

یعنی من که عاجزم و حیران، عاجزی من از آن سبب است که زمانه، ناخن پلنگ است ای غالب است یا آنکه این فلک در پی هلاک منست که وطن من در خانه موش ساخته است بدان سبب که زخم پلنگ دیده و این وقوع است که بر زخم پلنگ، موش بشاشد البته صاحب زخم، هلاک گردد. بدان واسطه صاحب زخمش را شبها از موش احتیاط می‌کنند فافهم» (زبده الفوائد، نسخه آستان قدس: ب۴۷۶).

این بیت در چاپ مدرس رضوی نیز به شکل فوق ضبط شده، منتهی در نسخه بدل به جای «خانه من» به نقل از نسخه ص^ا، «خانه امن» آمده است (نک: انوری، ۱۳۷۲، ج ۱: ۷۴). در شرح فراهانی در مورد بیت آمده: «کلمه زین است اشاره به بیت سابق است یعنی به واسطه آنکه به جای ردا، پالهنگ در گردن برگیرندگان است و بخت از ایشان برگشته، من که از جمله ایشانم در پنجه موش خانه من، ناخن پلنگ است و موش با من پلنگی می‌کند. در بعضی نسخ، بدل من «امن» یافت شده به زیادتی همزه و حینئذ محصل معنی آن است که خانه امن خراب است و در پنجه موش او، ناخن پلنگ است. یا آنکه بر ناخن او، اثر بیشتر مترتب شود و خانه امن را زودتر خراب کند و بعضی موش را به سکون شین خوانده‌اند و گفته‌اند این بیت بنا بر مقدمه‌ای است مشهوره و واقع که هر گاه پلنگ کسی را زخم زند و اثر ناخن او به جایی رسد، موشان برو جمع شوند و اگر مانع نشوند، موش بر آن زخم خورده بشاشد، در حال بمیرد. محصل معنی آنکه خانه امن در پنجه موش، به واسطه آن است که ناخن پلنگ در آن خانه است. یعنی وقت رحلت و برافتادن امن است» (حسینی فراهانی، ۱۳۴۰: ۹۹). دنبلی هم «خانه امن» ضبط کرده است (نک: دنبلی، ۱۳۴۰: ۸۲). نسبت موش و پلنگ در ادب فارسی مسبوق به سابق است. منوچهری می‌گوید:

هر که او مجروح گردد یکره از نیش پلنگ
موش گرد آید بر او تا کار نازبیا کند
(منوچهری، ۱۳۷۰: ۲۶)

دبیرسیاقی در توضیح بیت می‌نویسد: «این قسمت مورد اعتقاد قدما بوده است، چنانکه ابوالفرج رونی گوید:

فراوانت پلنگانند خصمان
که گر چنگ پلنگی در تو آید
نگر با موش خصمی در نگیری
بیاید بر تو میزد تا بمیری
(همان: ۲۲۸)

بایستی اشاره کرد که ضبط بیت منوچهری در چاپ دبیرسیاقی با ضبط بیت در تعلیقات متفاوت است. در متن «کار نازبیا» آمده و در تعلیقات «کار او زبیا» آورده است (نک: همان: ۲۲۸). غالب نسخه‌ها «زبیا» آورده‌اند که در این صورت استعاره تهکمیه‌ای به کار رفته است؛ یعنی «زبیا» در معنای «نازبیا» که به نظر ضبط درست‌تری باشد. به هر حال شیرخان سور در فرهنگ زبده الفوائد، علاوه بر موارد یاد شده، در توضیح کلمات «شرنگ» (زبده الفوائد، نسخه آستان قدس: الف۲۲۹)، «علق» (همان: الف۲۸۳) و «عمق» (همان: ب۲۸۳) نیز ابیاتی از انوری را به نثر روان برگردانده است.

۲-۴. توجه به ضبط ابیات و نسخه بدلها

با توجه به عصر تألیف زبده الفوائد، ضبط ابیات انوری در این متن می‌تواند مورد توجه قرار گیرد و در کنار چاپها و نسخه‌های موجود دیوان انوری، ضبط ابیات انوری در این فرهنگ و نگاه متفاوت شیرخان سور در نقل اشعار انوری می‌تواند در تصحیح برخی ابیات این شاعر به کار آید. مثلاً در توضیح مدخل «باغ چل‌گری» چنین آمده: «باغ چل‌گری؛ بالکسر جیم فارسی و کاف پارسی، باغی که درو جوی‌های بسیار جاری باشد و قیل باغی که درو عمارت باشد انوری

زانکه امثال مرا بی شاعری بسیار دارد
کاخ‌های چارپوشش باغ‌های چل‌گری

و در بعضی نسخه‌ششدری نیز هست و این راست بر است فافهم» (زبده الفوائد، نسخه دانشگاه کابل: ب ۶۷).

در دیوان انوری، ضبط بیت فوق به صورت ذیل است:

زانکه امثال مرا بی شاعری بسیار داد^۲
کاخ‌های چارپوشش باغ‌های چل‌گری^۳
(انوری، ۱۳۷۲، ج ۱: ۴۵۶)

در نسخه بدل نیز چنین آمده: ۱-ق، ع: بسپارد او؛ ۲-ق: چهل دری. نسخه نفیسی نیز همانند ضبط مدرس رضوی است (نک: انوری، ۱۳۶۴: ۲۹۸). جالب این است که نه در چاپ‌های دیوان انوری و نه در نسخه بدل‌های آنها، ضبط ششدری وجود ندارد. این نکته حائز اهمیت است که شیرخان سور، احتمالاً به نسخه‌ای از دیوان انوری دسترسی داشته که در چاپ‌های موجود از آنها استفاده نشده است. «گری» در بخش لغات و ترکیبات چاپ مدرس رضوی، به معنای «اندازه معینی از زمین، جریب» آمده است (انوری، ۱۳۷۲، ج ۲: ۱۱۶۲). نه تنها کلمه «شش» با ترکیب «شش دری» هم در معنای اصطلاحی در بازی نرد و هم استعاره‌ای از دنیا، بارها در شعر انوری به کار رفته، بلکه «شش جهت» و «شش کشور» نیز در شعر انوری کاربرد درخور توجهی دارد (نک: همان، ج ۱: ۵۰ و ۵۱ و ۲۰۷ و ۱۵۵ و ۱۵۷ و ۱۸۹ و ۳۳۶ و ۳۷۰؛ همان، ج ۲: ۸۳۶ و ۹۰۸ و...). نمونه‌ای از شعر انوری در قصیده ۲۰:

آنکه در شش جهت از فضل‌خوان کرمش
هیچ دل نیست که از آن دل کربست...
همه در ششدر عجزند و ترا داو به هفت
ضربه بیستان و بزنی زانکه تمامی ندبست
(همان، ج ۱: ۵۰ و ۵۱)

«چار پوشش» به معنی چهار طبقه است. یکی از معانی پوشش، طبقه است:

پیش قدرش سپهر نه پوشش
همچو ویرانه چار دیواری ست / جوینی
(دهخدا: ذیل «پوشش»)

«ششدری» کنایه از وسیع و گسترده است؛ به گونه‌ای که شش در، در جای‌های مختلف برای آن ساخته‌اند و حتی می‌توان گفت: باغ‌های وسیع به گستردگی جهان در مفهوم مبالغه‌ای؛ چراکه ششدر، استعاره از دنیا است:

هرچه بدو خازن فردوس داد جمله درین حجره ششدر نهاد/ نظامی، مخزن‌الاسرار
(همان: ذیل «ششدر»)

به نظر می‌رسد با توجه به قراین شعر انوری و استعمال قابل توجه کلمه «شش» و ترکیب‌های ساخته‌شده از این کلمه، ضبط «ششدری» مناسب‌تر باشد. «گری» تنها همین یک بار در شعر انوری به کار رفته است.

دیگر نگاه نسخه‌پژوهانه شیرخان سور را می‌توان در توضیح مدخل «خرپایه» ملاحظه کرد. وی می‌نویسد: «خرپایه؛ مرتبه کمینه و آنکه حاکم یا امیر، کسی را منصب کمینه بخشد چون مهتری غسال و خاکروب و امثال آن و در فرهنگ نصیر طوسی، خرمگس را گفته انوری

چون مر او را واضح خرپایه گیرد ریش گاو
گاو او در خرمن [من] باشد از کون خری؟

و اینجا به معنی کمینگی راست می‌آید و خرنامه از خرپایه نسخه است یعنی چون او را کمینه یا هجوکننده تسخر کنند پس سخن او در ماده من از ابله‌ی است. مراد آن است که سخن غماز، معتبر نیست آنچه در باب من گفته فافهم» (زبده الفواید، نسخه آستان قدس: الف ۱۳۴). در دیوان انوری بیت این گونه است:

چون مر او را واضح خرنامه گیرد ریش گاو^۱
گاو او در خرمن من باشد از کون خری
(انوری، ۱۳۷۲، ج ۱: ۴۷۲)

در نسخه بدل آمده: «د: خرمايه گیرد ریش گاو؛ -ع: خرمايه گیرد زیرکار». چاپ نفیسی نیز مانند چاپ مدرس رضوی است، بدون نسخه بدلی (انوری، ۱۳۶۴: ۳۰۳). در تعلیقات مدرس رضوی آمده: «واضح خرنامه سوزنی است و از آن رو او را واضح خرنامه گفته‌اند که وی به چند قصیده شخصی را هجو کرد و همه جا او را به خر خمخانه تعبیر نمود و آن قصاید را به خرنامه نامید. یعنی چون سوزنی، شخص حسود را که فتوحی است احمق و سبک عقل دید او را برانگیخت که گاو در خرمن ببندد و به سرودن آن قصیده در هجو مردم بلخ و منتشر کردن به نام من مرا متهم به مذمت اهل آنجا نماید و این عمل او از احمقی است» (انوری، ۱۳۷۲، ج ۱: ۱۱۰۹). با توجه به موضوع قصیده، ضبط مدرس رضوی بهتر است. اشاره شیرخان سور به ضبط «خرنامه» خود، نشانگر اشراف او به فضای شعر انوری است. این بیت، از قصیده ۱۹۰ انوری در چاپ مدرس است و در عنوان آن آمده: «سوغندنامه‌ای که انوری در نفی هجو قبه اسلام بلخ گفته و اکابر بلخ را مدح کرده» (همان، ج ۱: ۴۶۹). در پاورقی، مدرس رضوی نوشته: «عنوان قصیده در بعضی نسخ چنین است: «بعد از آنکه قضی القضاة بلخ به علت هجوی که فتوحی به زبان اوحدالدین بر مردم بلخ کرده اوحدالدین را بی‌عزتی نموده و معجر زنان بر سرش کرده بود انوری این قصیده در برائت ذمت خود گفته» (همان، ج ۱: ۴۶۹).

مورد دیگری از توجه به ضبط ابیات انوری در این فرهنگ، در این مدخل آمده است: «عنبر سارا؛ نوعی از عنبر که از شانه گاو عنبری پدید آید به قدرت حق تعالی انوری

ز مار مهره برآری ز ابر مروارید
ز گاو عنبر سارا ز چشمه‌ای زیبق

بدان که درین بیت حکیم انوری قدس سره کمال قدرت حق سبحانه بیان می‌کند که کمال قدرت تو این است که از مار، مهره پدید می‌آری که هیچ کس را در آن امکان تصرف نیست و از ابر، مروارید می‌آری و از گاو، عنبر سارا پدید می‌آری و از چشمه، سیماب پدید می‌آری. این هر چهار چیز، از عجایب آفرینش اوست و در بعضی نسخه که به جای چشمه زبیق، یاسمین زنبق، نسخه است، غلط عام افتاده چرا که روغن مال کنکنی (...؟) [شاید همان چنبلی که به هندی یاسمن را گویند] را حکما به تجارب حکمت و عقل خود برآورده‌اند و روغن حکمت از هر شیء می‌کشند تا حتی که از خاک و خاکستر هم روغن برآید پس درین لفظ از عجایب قدرت الهی صرف نمی‌شود و کسی که اندک فهم هم دارد، تمیز می‌کند که یاسمین زنبق انوری نگفته بلکه تحریف شده فافهم» (زبدة الفوائد، نسخه آستان قدس: ب ۲۷۲). در دیوان انوری ضبط بیت این گونه است:

ز مار مهره تو آری ز ابر مروارید
 ز گاو عنبر سارا ز یاسمین زنبق
 (انوری، ۱۳۷۲، ج ۱: ۲۷۳)

و بیت، نسخه بدلی ندارد. در چاپ سعید نفیسی نیز بیت مانند چاپ مدرس رضوی است و نسخه بدلی ندارد (انوری، ۱۳۶۴: ۱۷۵). در شرح فراهانی آمده: «سارا، خالص. زنبق، بفتح زاء هوز و سکون نون و فتح باء موخده، روغن یاسمین» (حسینی فراهانی، ۱۳۴۰: ۱۵۶). ضبط بیت، در شرح دنبلی مانند مدرس است و در توضیح بیت می‌نویسد: «از مار، مهره تو آری و از ابر، مروارید و از گاو، عنبر سارا تو بیرون می‌کنی و از یاسمن، گل زنبق» (دنبلی، ۱۳۴۰: ۲۱۰). دهخدا در توضیح «زبیق» می‌نویسد: «معرب جیوه که به معنی سیماب است [...] از جمله فلزات و معدنی است شبیه به تهره‌ای گداخته و از گداز سنگ‌های سرخ شجرفی به هم رسد [...] زبیق اصغر: یاسمین زرد است» (دهخدا: ذیل «زبیق»). همچنین در ذیل «یاسمن» می‌نویسد: «آن را یاسمین هم گویند؛ گلی ست خوشبو که زرد و کبود شود. به هندی آن را چنبلی نامند» (همان: ذیل «یاسمن»). با توجه به توضیحات شیرخان سور که انوری خواسته از عجایب آفرینش بگوید نه از دستاوردهای بشری و با توجه به این که «زبیق» به صورت مایع است، ضبط «چشمه زبیق» از «یاسمین زنبق» بهتر است. ضبط شیرخان سور از این بیت انوری، خاص است و در هیچ یک از نسخه‌های مورد استفاده مصححان دیوان او نبوده است. این نکته از اهمیت ضبط در این فرهنگ و البته نگاه شیرخان سور به شعر انوری حکایت دارد.

۲-۵. توجه به شرح‌های دیوان انوری

اگرچه بر اساس پژوهش‌های موجود، تنها شرح شادی آبادی از نظر تاریخی بر فرهنگ زبدة الفوائد مقدم است اما نحوه بیان شیرخان در نقل از شرح‌ها به گونه‌ای است که گویی در قرن دهم، شرح‌های دیگری از دیوان انوری در اختیار او بوده است. این نکته نیز بر اهمیت ابیات شرح شده انوری در فرهنگ زبدة الفوائد می‌افزاید. به عنوان نمونه در ذیل مدخل «خنجر الماس» چنین ویژگی‌ای به چشم می‌خورد: «خنجر الماس؛ به فتح آن کرانه برف که در وقت گذارش نیز پیدا آید و شمشیر و خنجر پولاد و آبدار کذا فی فرهنگ نصیر طوسی انوری

بادام دو مغز است که از خنجر الماس
 ناداد لبش بوسه سر و پای فسان را

یعنی دو پاره شده است کوه از زخم خنجر آبدار که کنایت از کناره‌های برف است در وقت گذارش با وجود که هنوز بر فسان نرسیده و این مبالغه شمشیر و آب وی است و بعضی استادان مراد از خنجر الماس، سبزه نوخیز که از زیر برف سرکشد، مراد داشته‌اند فافهم» (زبدة الفوائد، نسخه آستان قدس: ب ۱۲۲). اگرچه شیرخان به صراحت از شارجی نام نمی‌برد اما اشاره به «بعضی استادان» در توضیحات او، حاکی از این ادعاست. شهیدی درباره بیت فوق می‌نویسد: «بادام دو مغز: بادام ترقیده از غایت پری و پر بودن. که: مخفف کوه و تشبیه کوه به بادام دو مغز بخاطر آن است که اشعه آفتاب، بر قلّه

آن تابیده و برف‌ها را آب کرده و قلّه پر برف را چون بادام دو مغز، شکافته است. خنجر الماس: مؤلف آندراج به نقل از بهار عجم نویسد: کنایه از سبزه و تیزی کرانه برف که در وقت گداز به هم رسد و همین بیت را شاهد آورده است. لیکن خنجر الماس ظاهراً استعاره از شعاع آفتاب است

برف را خنجر زند آن آفتاب سیلها ریزد ز که‌ها بر تراب
(مثنوی، نیکلسن، ج ۶ ص ۲۷۵)

فراهانی با استناد به مصطلحات الشعرا، خنجر الماس را استعاره از کرانه برف گرفته و رباعی زیر را شاهد آورده است:

تیغ تو بیاد عدوی بداختر هرگز نشود جدا ز درع و مغفر
چون خنجر الماس ز تابیدن خور می بگدازد بشعله‌ای جان سقر

ولی در این رباعی هم خنجر الماس، در معنی (کرانه برف) ظهور ندارد و می‌توان گفت مقصود شعاع خورشید است و محتمل است که این رباعی را به اتکاء استنباط معنی نادرست از بیت انوری ساخته باشند؛ چه شاهدهی در هیچ جای دیگر برای مدعای فراهانی و مصطلحات الشعرا دیده نشد. شادی آبادی خنجر الماس را (برق) معنی کرده است» (شهیدی، ۱۳۶۴: ۵۴). در شرح فراهانی شرح مفصلی برای معنی بیت مذکور نوشته اما معنی قطعی برای آن ارائه نداده است (نک: حسینی فراهانی، ۱۳۴۰: ۱۲-۹). دنبلی در مورد بیت می‌نویسد: «یعنی سبزه کوه، چو بادام دو مغز است که از شکم همدیگر روییده‌اند متصل به هم چون بادام دو مغز در شکم همدیگر در یک پوست، از خنجر الماس و مانند خنجر الماس‌اند در تندی و تیزی که بر وی نشان (؟) قطرات ژاله و شب‌نم نشسته باشد که سفید و الماسین رنگند؛ گویا خنجراند به الماس دانه نشان شده که لب این خنجر، بوسه سراپای سنگ فسان که به آن کارد و خنجر و غیره تیز کنند نداده باشد. یعنی قطرات ژاله، این سبزه‌ها را پاک نموده باشند به خنجری ماند که در سنگ تند و تیز نموده باشند. این سبزه با ژاله، تشبیه به خنجری شده که لبش به سنگ فسان تیز نشده باشد» (دنبلی، ۱۳۴۰: ۱۶). مدرس رضوی در بخش تعلیقات، در توضیح بیت می‌نویسد: «بادام دو مغز آن است که از غایت پری ترکیده باشد چنانکه بادام که در دو مغز باشد، غالباً ترکیده و دهن باز می‌کند و مراد از خنجر الماس، سبزه است. معنی آن است که با آنکه سبزه، هنوز تمام نرسیده و از همه جای کوه، سر زده، کوه از سبزه پر است» (انوری، ۱۳۷۲، ج ۲: ۱۰۵۳). شفیع کدکنی در توضیح بیت می‌نویسد: «فسان: سنگی که شمشیر و خنجر و امثال آن را بدان تیز کنند. بادام دو مغز: بادامی که دو مغز در آن وجود داشته باشد. کنایه از پری است و تعبیری است از فشردگی؛ کوه آکنده از خنجر الماس است و خنجر الماس ظاهراً کنایه از تگرگ‌هاست. یعنی کوه، لبریز از تگرگ است، تگرگ‌هایی که همگی به درخشندگی خنجر الماس‌اند، خنجرهای الماسی که نیازی به تیز کردن و فسان نیافته‌اند یعنی کهنه و گند نشده‌اند تا نیازی به فسان داشته باشند» (شفیع کدکنی، ۱۳۹۴: ۲۸۶).

قصیده «در مدح عمادالدین فیروزشاه» است و با وصف بهار آغاز می‌شود. بهاری که تازه، رخسار نموده و در انتظار راز دل خاک است:

خوش خوش ز نظر گشت نهران راز دل ابر تا خاک همی عرضه دهد راز نهران را

برف از کتف کوه دور می‌شود و خاک آشکار می‌گردد:

ژاله سپر برف ببرد از کتف کوه چون رستم نیسان بخم آورد کمان را
(انوری، ۱۳۷۲: ۹)

در چنین فضایی، سبزه، تازه از دل خاک و به صورت پراکنده تیغ می‌زند؛ بنابراین، سبزه‌ای که تازه، تیغ زده و هنوز سراپای او، سنگ فسان کوه را بوسه نداده، قسمت‌های خالی از برف و تیره کوه را از هم جدا کرده است مانند دو مغز بادام. بنابراین خنجر الماس استعاره‌ای از سبزه‌های تنک تازه رُسته است که بخش‌های کوه را که همانند دو مغز بادام است، از یکدیگر جدا کرده است.

۳. نتیجه

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که فرهنگ زبده الفواید نه تنها به‌عنوان یک مرجع لغوی، بلکه به‌عنوان منبعی ارزشمند در شناخت و تفسیر متون کلاسیک فارسی نیز عمل کرده است. استفاده از نزدیک به ۱۱۷۰ بیت از اشعار شاعران برجسته زبان فارسی همچون: نظامی، سعدی، حافظ، خاقانی، انوری، منصور شیرازی، جامی، فردوسی، امیرخسرو دهلوی، سلمان ساوجی، ظهیر فاریابی، بدر شاشی، عطار، ازرقی و... در استشهداد مداخل و تلاش برای رفع مشکلات برخی از ابیات شاعران، حکایت از توجه فراوان شیرخان سور به متون شعری و تلاش برای دست‌گیری از دوست‌داران متون ادب فارسی در فهم و درک درست این متون دارد. شیرخان سور با «بهره‌گیری از اشعار انوری در تعریف مدخل‌ها»، «گره‌گشایی از دشواری‌های لغوی شعر انوری»، «برگردان منشور ابیات دشوار انوری»، «توجه به ضبط ابیات انوری و ارائه نسخه بدل‌های نادر» و «توجه به نظر منتقدان و شارحان هندی اشعار انوری» و «نقد و تحلیل شرح‌های آنها»، نه تنها گامی مؤثر در راستای فهم دقیق‌تر پاره‌ای از مشکلات دیوان انوری برداشته، بلکه در فهم صحیح دشواری‌های اشعار این شاعر بزرگ و تصحیح اغلاط دیوان چاپی وی نیز کمک شایانی کرده و به صورت ضمنی به جایگاه برون‌مرزی شعر انوری و نوع نگاه شارحان و منتقدان برون‌مرزی اشعار او نیز اشاره کرده است. علی‌رغم این محاسن و تلاش مؤلف، شرح ابیات در این فرهنگ نارسایی‌هایی هم دارد که اغلب از مواردی چون: «نادرستی شرح شارحان هندی متون ادب فارسی که اغلب از حوزه جغرافیایی زبان فارسی فاصله دارند»، «بی‌دقتی در ضبط لغت‌ها و معانی آنها» و «بهره‌گیری از منابع هندی که معمولاً از لغزش و خطا مبری نیستند»، نشأت می‌گیرد. از این رو، بر پژوهشگران این حوزه واجب است که در استناد به این منابع جانب احتیاط را فرونگذارند.

پی‌نوشت

۱. نسخه ۳۷۱۷ آستان قدس رضوی. منبع نقل اقوال شیرخان سور و فرهنگ زبده الفواید است. بنابراین، در ارجاع به این نسخه، صفحه فرد (الف) و صفحه زوج (ب) و شماره برگ این نسخه ثبت شده است و در مواردی که ضبط این نسخه، نارسایی‌هایی داشت از ضبط نسخه کابل به شماره ۲۳۲/۳۴ استفاده شده است. باید یادآوری کرد نمونه‌های نقل شده از زبده الفواید ماحصل مقابله دو نسخه آستان قدس و کابل است.
۲. پرگنه، «زمینی را گویند که از آن مال و خراج می‌گیرند» و نیز «دهات» (نک: دهخدا: ذیل «پرگنه»)
۳. «حاکم دیهات و عامل پرگنات» (نک: دهخدا: ذیل «شقدار»)
۴. خزانه‌دار (نک: معین: ذیل «فوطه‌دار»)
۵. کارمند (نک: دهخدا: ذیل «کارکن»)
۶. «مینو» علامت اختصاری نسخه‌ای از دیوان انوری است که استاد فقید مجتبی مینوی در اختیار مرحوم شهیدی قرار داده بود.
۷. «افش» علامت اختصاری نسخه‌ای است که متعلق به آقای احمد افشار شیرازی بوده و مرحوم شهیدی از آن استفاده می‌کرده است.
۸. مراد از نسخه «ص» در تصحیح مدرس رضوی، نسخه‌ای است به خط سوزی شاعر که در سال ۹۸۸ تحریر یافته است.

منابع

انوری، اوحدالدین محمد (۱۳۶۴) دیوان انوری، به کوشش سعید نفیسی، تهران: سکه - پیروز.

- انوری، اوحدالدین محمد (۱۳۷۲) دیوان انوری، به اهتمام محمدتقی مدرس رضوی، ۲ ج، تهران: علمی و فرهنگی. پژوهش از دانشگاه کمبریج (۱۳۸۴) تاریخ ایران دوره صفویان، ترجمه یعقوب آژند، تهران: جامی.
- حسینی فراهانی، ابوالحسن (۱۳۴۰) شرح مشکلات دیوان انوری، تصحیح مدرس رضوی، تهران: دانشگاه تهران.
- دنبلی، عبدالرزاق بیگ (۱۲۴۰ هـ) شرح دیوان انوری (نسخه خطی) تهران: کتابخانه مجلس شورای ملی، ش ۲۷۶۹۴.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۶۳) امثال و حکم، ۴ ج، تهران: امیرکبیر.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷) لغت نامه، تهران: دانشگاه تهران.
- سروانی، عباس خان (۱۳۸۴) تاریخ شیرشاهی، تصحیح و تنقیح سید امام الدین، بنگلادش: دانشگاه داکا.
- شادی آبادی، محمد بن داود (۱۴۰۰) مفتاح الفضلا، تصحیح و تحقیق داینا بوشسکایتیه، تهران: انتشارات دکتر محمود افشار.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۵) شاعری در هجوم منتقدان: نقد ادبی در سبک هندی پیرامون شعر حزین لاهیجی، تهران: آگه.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۴) مفلس کیمیا فروش، تهران: سخن.
- شهیدی، سیدجعفر (۱۳۶۴) شرح لغات و مشکلات دیوان انوری، تهران: علمی و فرهنگی.
- شیرخان سور (۱۰۵۸) زبده الفوائد (نسخه خطی) مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۳۷۱۷.
- شیرخان سور (۱۱۳۰) زبده الفوائد (نسخه خطی) کابل: کتابخانه دانشگاه کابل، ش ۲۳۲/۳۴.
- صادقی، علی اشرف (۱۳۹۳) «فرهنگ نویسی در شبه قاره هند از ابتدا تا قرن ۱۰ هجری»، نشریه شبه قاره (ویژه نامه فرهنگستان) ش ۲، ص: ۳۸۱-۳۹۲.
- صادقی، علی اشرف (۱۴۰۰) فرهنگ‌های فارسی، تهران: انتشارات دکتر محمود افشار.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۱) تاریخ ادبیات در ایران، بخش اول ج ۵، تهران: فردوس.
- طباطبائی، غلامحسین بن هدایت الله (بی تا) انتخاب سیر المتأخرین (بابر تا جهانگیر) تصحیح قاضی تصدق حسین ریاض قریشی، چاپ سنگی، لاهور: شیخ مبارک علی تاجر.
- عطائی کوچئی، تهمینه (۱۴۰۳) «فرهنگ شیرخانی یا زبده الفوائد معرفی، بررسی و نقد اصول فرهنگ نویسی در آن»، متن شناسی ادب فارسی، س ۱۶، ش ۴ (پیاپی ۶۴) ص: ۹۷-۱۱۶.
- فتوحی، محمود (۱۳۸۵) نقد ادبی در سبک هندی، تهران: سخن.
- کاردگر، یحیی و علی سلیمانی (۱۴۰۱) «زبده الفوائد، فرهنگی گمنام در تاریخ فرهنگ نویسی فارسی»، پژوهشنامه نسخه شناسی متون نظم و نثر فارسی، س ۷، ش ۱۸، ص: ۱-۲۹.
- گویا، سرور (۱۳۱۲) «فرهنگ فارسی موسوم به زبده الفوائد»، نشریه کابل، س ۳، ش ۳، ص: ۲۱۹-۲۳۱.
- معین، محمد (۱۳۵۶) فرهنگ فارسی، تهران: امیرکبیر.
- منوچهری دامغانی (۱۳۷۰) دیوان منوچهری دامغانی، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: زوار.
- موریس، جرج و دیگران (۱۳۸۰) تاریخ ادبیات ایران از آغاز تا امروز، ترجمه یعقوب آژند، تهران: امیرکبیر و گستره.
- نقوی، شهریار (۱۳۴۱) فرهنگ نویسی فارسی در هند و پاکستان، تهران: اداره کل نگارش وزارت فرهنگ، چاپخانه دانشگاه تهران.

هادی، نبی (۱۳۹۰) فرهنگنامه زبان و ادب فارسی در شبه قاره هند، تألیف و ترجمه سید کمال حاج سید جوادی، تهران: خانه کتاب، شورای گسترش زبان و ادب پارسی.

الهروی، خواجه نعمت‌الله بن خواجه حبیب‌الله (۱۳۷۹) تاریخ خان جهانی و مخزن افغانی، تصحیح و تنقیح سید محمد امام‌الدین، ج ۱، بنگلادش: زیکو پریس.

References

- Anvari, A. M. (1985). *Divan-e Anvari* (S. Nafisi, ed.) (3rd ed.). Tehran: Sekkeh-Pirooz. [In Persian]
- Anvari, A. M. (1993). *Divan-e Anvari* (M. T. Modarres Razavi, ed.) (2 vols.). Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Ata'i Kachooei, T. (2024). "Shirkhani Dictionary or Zobdat al-Favayed: Introduction, Analysis, and Critique of its Lexicographical Principles". *Textology of Persian Literature*, 16 (64): 97-116. [In Persian]
- Cambridge University Research. (2005). *History of Iran: The Safavid Period* (Y. Azhand, trans). Tehran: Jami. [In Persian]
- Dekhoda, A. A. (1984). *Amthal va Hekam* (6th ed.) (4 vols.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Dekhoda, A. A. (1998). *Lughat-nameh*. (2nd ed.). Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Donboli, A. B. (1825). *Sharh-e Divan-e Anvari* (Manuscript). Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly, Reg. No. 27694. [In Persian]
- Fotouhi, M. (2006). *Literary Criticism in the Indian Style* (1st ed.). Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Goya, S. (1933). "The Persian Dictionary Named Zobdat al-Favayed". *Nashriyeh-ye Kabul*, 3 (3): 219-331. [In Persian]
- Hadi, N. (2011). *Encyclopedia of Persian Language and Literature in the Indian Subcontinent* (S. K. Haj Sayyed Javadi, trans). Tehran: Ketab Khaneh, Council for the Expansion of the Persian Language and Literature. [In Persian]
- Heravi, N. (2000). *Tarikh-e Khan Jahani va Makhzan-e Afghani* (S. M. Imamuddin, ed.). (Vol. 1). Bangladesh: Zico peris. [In Persian]
- Hosseini Farahani, A. (1961). *Explanation of the Difficulties of Anvari's Divan* (M. Razavi, ed.). Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Kardgar, Y. & Soleimani, A. (2022). "Zobdat al-Favayed, an Unknown Dictionary in the History of Persian Lexicography". *Pazhuhesh-nameh-e Noskhe Shenasi-ye Motun-e Nazm va Nasr-e Farsi*, 7 (18): 1-29. [In Persian]
- Manouchehri Damghani. (1991). *Divan-e Manouchehri Damghani* (M. Dabirsiaghi, ed.). Tehran: Zavvar. [In Persian]
- Mo'in, M. (1977). *Persian Dictionary* (4th ed.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Morrison, G. et al. (2001). *History of Iranian Literature from the Beginning to the Present* (Y. Azhand, Trans). Tehran: Amir Kabir va Gostareh. [In Persian]

- Naghavi, S. (1962). *Persian Lexicography in India and Pakistan*. Tehran: General Department of Writing, Ministry of Culture, University of Tehran Printing House. [In Persian]
- Sadeghi, A. A. (2014). "Lexicography in the Indian Subcontinent from the Beginning to the 10th Century AH". *Journal of the Subcontinent* (Special Issue of the Academy). No. 2: 381-392. [In Persian]
- Sadeghi, A. A. (2021). *Persian Dictionaries*. Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Publications. [In Persian]
- Safa, Z. (1992). *History of Literature in Iran* (7th ed.) (Part 1, Vol. 5). Tehran: Ferdows. [In Persian]
- Sarvani, A. (2005). *Tarikh-e Shirshahi* (S. Imamuddin, ed.). Bangladesh: University of Dhaka. [In Persian]
- Shadi-Abadi, M. (2021). *Meftah al-Fozala* (D. Busheskayteh, ed.). (1st ed.). Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Publications. [In Persian]
- Shafi'i Kadkani, M. (2006). *A Poet Under the Onslaught of Critics: Literary Criticism in the Indian Style Concerning the Poetry of Hazin Lahiji* (2nd ed.). Tehran: Agah. [In Persian]
- Shafi'i Kadkani, M. (2015). *The Bankrupt Alchemist* (6th ed.). Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Shahidi, S. J. (1985). *Explanation of Words and Difficulties of Anvari's Divan* (2nd ed.). Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Shir Khan Soor. (1648). *Zobdat al-Favayed* (Manuscript). Mashhad: Astan Quds Razavi Library, No. 3717. [In Persian]
- Shir Khan Soor. (1718). *Zobdat al-Favayed* (Manuscript). Kabul: Kabul University Library, No. 232/34. [In Persian]
- Tabataba'i, G. H. (n. d.). *Entekhab-e Sir al-Mota'akherin (Baber to Jahangir)* (Q. T. H. R. Qureshi, ed.) (Lithograph). Lahore: Sheikh Mubarak Ali Tajer. [In Persian]

